

آداب‌المشق‌ها به‌مثابه فتوت‌نامه‌های خوش‌نویسان

چکیده:

آیین جوانمردان را می‌توان از راه مطالعه در متون فتوت‌نامه‌ها پژوهش کرد و به فرهنگ عیاران و فتیان پی برد. به متون این چنینی متون «ادب» نام می‌نهند. آداب‌المشق مانند فتوت‌نامه آن‌چه را که باید در ارتباط با صنف در درون و با مشتریان در برون در راسته بازار رعایت شود و نیز رعایت آداب اخلاقی آن را معین می‌کند. در این مقاله در پی آنیم، تا آداب‌المشق‌ها را فتوت‌نامه خوش‌نویسان بدانیم که جایگاه خود برای مناسبات درون صنف، ارتباط استاد-شاگردی، جایگاه استاد، منزلت صنف، بیان اصول و حدود حرفه موضوعاتی را بیان می‌کنند؛ همان کارویژه‌ای که فتوت‌نامه‌ها در باب آیین جوان‌مردی بیان می‌کنند. این مقاله به

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۴/۲۹

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۶/۱۵

احد روان جو

عضو هیات علمی گروه گرافیک،
دانشکده هنر شوشتر، دانشگاه شهید
چمران اهواز.

Email: ravanjoo.ahmad@gmail.com

تطابق کامل آداب‌المشق با فتوت‌نامه می‌پردازد؛ تا وجه تقدس‌مآب آن را در قالب ویژگی بازاری آن بررسی کند. این پژوهش با روش کیفی و با شیوه مطالعه کتابخانه‌ای و بررسی متون انجام شده است. هدف آن شفاف‌سازی زوایای پنهان این صنف از حرفه‌های بازار است؛ تا جایگاه اجتماعی آنان، به‌عنوان صنفی از جوان‌مردان - که به لحاظ فرهنگی از فرهیختگان حرفه‌های بازار محسوب می‌شود - روشن گردد. یافته‌های این پژوهش گواه آن است که، آداب‌المشق خوش‌نویسان، مانند متن فتوت‌نامه‌ها آنان را جوان‌مردانی معرفی می‌کند که به همه موازین و آداب آیین فتوت پای بند بوده؛ افزون بر آن، بهره‌ای از زیبایی‌شناسی و هنر سنتی را با خود داشتند.

واژگان کلیدی: فتوت‌نامه، آیین جوانمردی، حرفه‌های بازار، خوش‌نویسی، آداب‌المشق

مقدمه

این مقاله سعی در شناخت آیین فتوت، راه و کردار جوان مردان به شیوه مطالعه و پژوهش در تاریخ فتیان و متون فتوت نامه‌ها داشته و با انطباق آن با متون آموزشی آداب المشق‌ها، قصد داریم نشان دهیم که فتوت نامه و مندرجات آن مشابهت استواری با متون آموزشی خوش نویسان دارد. اینک پرسش اصلی مقاله این است که، آیا می‌توان آداب المشق‌ها را - که متونی آموزشی و آداب دانی در حوزه هنر خوش نویسی است - نوعی فتوت نامه با ویژگی‌های صنفی دانست؟ بنا بر یافته‌های تحقیق می‌توان متون آموزشی خوش نویسی را فتوت نامه‌های اهل قلم و خوش نویسان دانست که همان کارکرد را در صنف خوش نویسان داشته است. متن‌های ادب و آداب در فرهنگ شرقی همین کارکرد را دارند. در فرهنگ اسلامی، در بسیاری از فنون برای استفاده، متن‌هایی برای راهنمایی کاربران نوشته می‌شد. اینگونه نوشته‌ها، متن‌های «ادب» نامیده می‌شوند. این رساله‌های شامل آداب معنوی و مادی، ظاهری و باطنی هنرها بودند. این متن‌ها خصایل و ویژگی‌های فرهنگ ایرانی دارند. این ویژگی وجه اشتراک متون آداب المشق و فتوت نامه‌هاست.

اندیشمندان در شرح و شناخت ویژگی‌های فتیان مطالب فراوانی منتشر کرده‌اند که می‌توان به متن کوتاهی در «قابوسنامه» کیکاوس بن اسکندر و شمگیر اشاره کرد، که چنین می‌گوید: اصل جوان مردی سه چیز است: یکی آن که، هرچه گویی بکنی و دیگر آن که، خلاف راستی نگویی، سوم آن که، شکیبایی را به کار بندی.

از توصیفی که در قابوسنامه در شناخت جوان مردان نقل شده، چنین برمی‌آید که در فرهنگ متداول زمان ایشان، آیین جوان مردی در قالب راهکارهای اخلاقی در میان اقشار گوناگون جامعه فراگیر شده بود، و جوانان به پیروی از آن سرمشق می‌کوشیدند که در کار و کردار خود جوان مرد باشند و آیین جوانمردان را به کار بندند.

محمد جعفر محبوب در مقدمه «فتوت نامه سلطانی» در شرح زندگی جوان مردان چنین می‌گوید: عیاران، کسانی هستند که یا سراسر عمر خود را وقف ترویج و توسعه آیین فتوت کرده‌اند و یا اگر شغلی نیز داشته باشند، آن کار تحت الشعاع فعالیت‌های ایشان در راه جوان مردی قرار می‌گیرد (محبوب، ۱۳۵۰: ۸۳). از آنچه در باب راه و رسم

عیاران در داستان‌های عوامانه و افسانه‌ها آمده است و آنچه تاریخ درباره کارهای قهرمانان عیاری، مانند یعقوب لیث ثبت کرده است، چنین برمی‌آید که ایشان مبارزه کردن در راه انتشار و اجرای اصول فتوت را هدف زندگانی خود قرار می‌داده‌اند.

روش پژوهش

این مقاله با پژوهش به شیوه کیفی با روش دست‌یابی به متون کتابخانه‌ای و بازخوانی فتوت نامه‌ها و آداب المشق‌ها به گردآوری داده‌ها پرداخته و با روش استنادی و در پی آن از روش استنباطی بهره برده، به پرسش اصلی مقاله پاسخ داده است.

پیشینه پژوهش

بررسی متون فتوت نامه‌ها از لحاظ بیان ویژگی‌های حرفه، تشابهات فراوان دارد؛ از این میان، نگاهی به کتاب «آیین جوان مردی» نوشته هانری کربن (۱۳۶۳)، که خصایل معنوی جوان مردان را برمی‌شمارد، می‌اندازیم. در این کتاب چندین فتوت نامه، از جمله فتوت نامه عمر سهروردی با دو ویرایش و فتوت نامه چیت‌سازی و... آمده است. هانری کربن با مقدمه‌ای تحلیلی، فتوت و تکاپوی جوان مردان را تکاپوی سلوک معنوی می‌داند و جوانمردان را شوالیه‌های معنوی می‌نامد که به جهاد اکبر می‌پردازند؛ و ارتباط آن‌ها را با معتقدات شیعی بسیار وثیق و ریشه دار دنبال می‌کند و به آموزه‌های پیش از رنسانس اروپا مشابهت می‌دهد. در انتهای کتاب، گزیده مقالاتی به کوشش احسان نراقی از اندیشمندان و صاحب نظران در باب فتوت و تاریخ صیورت آن، سوبه‌های اجتماعی و اخلاقی آن و سرگذشت و جوه سیاسی که خلیفه ناصرالدین الله برای صیانت از حکومت خود در گسترش دولتی کردن فتوت از سر حمله بیگانگان و... آورده است که کتاب را بسیار خواندنی و پرمغز نموده است. کتاب «چهارده رساله در اصناف فتوت» به کوشش مهران افشاری و مهدی مدائنی (۱۳۸۵)، بررسی مبسوطی در طرح و نشر فتوت نامه‌های خبازان و سقایان، شاطران، نمدمالان، حمامیان و سلمانیان، و نیز رساله‌هایی در بیان فوطه (لنگ)، در باب بیان کار سلاخان و قصابان، در بیان دوازده سوال سنگ و تیغ، در بیان ارشاد پیرمرشد و... دارد. نویسندگان در مقدمه کتاب به تاریخ تحلیلی فرهنگ و آیین جوان مردی

دارای دو بخش است. نخست، کلیات به طور عموم و بخش دوم، به شکل پرسش و پاسخ آمده است. بخش نخست، عموماً، تأکید بر کسب خصایلی مانند ایثار، تواضع، امن، صداقت، وفا و امانت‌داری برای اهل حرفه بنایی است. در بخش دوم، امور ارشادی این کسب و کار مطرح گردیده و سخن در باب گرامی‌داشت پیران، پیش‌کسوتان و مرشدان گفته که، انبیا علیه السلام در رأس و سپس، امامان مذهب شیعه قرار دارند. از آن چه در پیشینه می‌توان بازخوانی کرد، یافتن ویژگی‌های جوان مردان و خوش‌نویسان است که غلبه و جوه اخلاقی در آن‌ها مشهود است. این متون آداب جوانمرد بودن و خوش‌نویس بودن را به خواننده می‌نمایاند. آموزش‌های فنی به شاگردان، پاس‌داشت حرفه، احترام به بزرگان و استادان و نسبت دادن حرفه به اولیا برای شرافت کار است؛ و جوه اشتراکی که خوش‌نویسان را به حرفه‌های فتیان در بازار ملحق می‌نماید.

فتوت‌نامه‌ها

متون ادب برای حرفه‌ها از جمله فتوت‌نامه‌های متون صنفی و حرفه‌ای هستند که عیاران و جوان‌مردان پس از گرویدن به حرفه‌های بازار برای صیانت از کار و حرفه خود برای راهنمایی شاگردان می‌نگاشتند. فتوت‌نامه‌ها شامل اصول حرفه، آموزش شاگردان، ریشه و بن‌مایه کار و فن مورد ارتزاق جوان‌مردان در قالب ادبیات عامیانه هستند. در این متون که مشتمل بر آیین جوانمردی است، آشنایی و آموزش شغل در قالب جملات ساده و عوامانه به شاگردان و کسانی که در صدد آموختن حرفه هستند، شکل گرفته است. در فتوت‌نامه‌ها پندها، اندرزا، نکات اخلاقی و نیز اخلاق حرفه، مثل‌ها و داستان‌های آموزنده از زندگی پیامبران، اولیاء، پیران و پیش‌کسوتان حرفه آمده است که از تبار متصوفه این گروه‌ها گرفته شده است.

«... نه تنها اهل تصوف، بلکه سایر مردم در صنف‌های دیگر فتوت‌نامه‌های ویژه‌ای برای خود داشتند» (کرین، ۱۳۶۳: ۹). در این رساله‌ها، ابداع حرفه به یک یا چند تن از بزرگان، انبیا و امامان نسبت داده می‌شود؛ تا استادان و شاگردان در شغل خود پیروی از بزرگان و صالحان را سرمشق قرار داده و به حرفه صنف خود تقدس و محبوبیت لازم داده باشند. در اکثر فتوت‌نامه‌ها، حرفه از سوی امیرالمومنین مولای متقیان علی (ع) آغاز گشته و از او به شاطران، استادان،

و چگونگی شیوع در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی جامعه ایرانی پرداخته‌اند. این کتاب شامل متن کامل چهارده رساله درباره فتوت و اصناف پیشه‌ور است. این رساله‌ها بر اساس نسخه‌های خطی منحصر به فرد که مشخصات هر یک در ابتدای رساله‌ها آمده. با پاره‌ای اطلاعات و توضیحات به طبع رسیده است. به عقیده افشاری و مدائنی رساله‌های اهل فتوت، بخش قابل ملاحظه‌ای از ادبیات عامیانه ایران را تشکیل می‌دهند؛ و با بیانی ساده اعتقادات، افسانه‌ها و آداب و رسوم طبقه عامه ایران، خاصه پیشه‌وران را در روزگاران گذشته تبیین می‌کنند. افسانه‌های این دست از رساله‌ها - که بیش‌تر آغاز پیدایی ابزارها، جامه‌ها و آداب فتیان را گزارش می‌کند - با تعریف میرچا الیاده از اسطوره منطبق است. عناوین تعدادی از رساله‌ها بدین قرار است: «فتوت‌نامه میرزا عبدالعظیم خان قریب»، «رساله شاطران»، «رساله نمد مالی»، «رساله خبازان»، «رساله کریاس بافتن و سنگ و ترازو»، «رساله قصابان و سلاخان» و «رساله حمامیان و سلمانیان». حمیدرضا قلیچ‌خانی (۱۳۷۳)، در کتاب «رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته» به درج آداب الخط‌ها و آداب المشق‌ها می‌پردازد. در این رساله‌ها از چگونگی خوش‌نویس شدن و موازین اخلاقی - که خطاط باید مراعات کند - مطالب فراوانی آورده است. در این رساله‌ها در باب هنرهای وابسته به خوش‌نویسی از ابزار خوش‌نویسی و ساخت مرکب گرفته تا حلک‌کاری، صحافی، ساخت کاغذ آهار، و ساخت کاغذهای مناسب خوش‌نویسی و نگارگری سخن رفته است. هم‌چنین، در باب قواعد و اصول خوش‌نویسی و داستان پیدایش خط از زمان اساطیری تا زمان ابن‌مقله - که مبدع خطوط شش‌گانه است - بیان شده است. این رساله‌ها شامل رساله آداب المشق باباشاه اصفهانی، رساله مداد الخطوط منسوب به میرعلی هروی، رساله صراط السطور سلطانعلی مشهدی، رساله رسم الخط مجنون رفیقی هروی، رساله آداب الخط مجنون رفیقی هروی، رساله اصول و قواعد خطوط سته فتح‌اله سبزواری، رساله خط و سواد مجنون رفیقی هروی، رساله فواید الخطوط درویش محمد بخاری و ... است؛ در این رساله‌ها همه رموز حرفه خوش‌نویسی بیان شده است. مقاله «فتوت‌نامه معماران و بنایان» نوشته علی اکبر خان محمدی (۱۳۹۱)، این فتوت‌نامه - که از یکی از کتابخانه‌های ترکیه به دست آمده است - تنها متن از نوع فتوت‌نامه جوان‌مردان در حرفه بنایی است. این فتوت‌نامه

حلال و گسترش فرهنگ کاسبی و دادوستد، تحول اخلاقی و انسانی یافتند؛ از آن پس، به تعبیر هانری کرین به جهاد اکبر متمایل شدند. «فتوت نامه مشتمل بر مجموعه‌ای از اصول و قواعد شوالیه‌گری معنوی است و همه رساله‌های آن از جوه مشترکی برخوردارند؛ و گواه دیگری بر این است که، شوالیه‌گری پیشینه‌ای کهن دارد. مراد، بحث و جدل در باره به اصطلاح دعاوی تاریخی و یا ارائه اسناد و مدارک مضبوط نیست؛ بلکه منظور، بیان همت و حمیت جوان مردانه گروهی است که به تعهد معنوی دست یازیده‌اند. در پرتو چنین نگرش و برداشتی است که می‌خواهیم با این بررسی و بدون آن که توجیه و تفسیری از خود آورده باشیم، ویژگی‌های فتوت را آشکار کنیم» (کرین، ۱۳۶۳: ۷).

عیاران در کار حرفه‌آموزی در فتوت نامه‌های خود، آن را هدیه‌ای فرستاده از سوی باری تعالی می‌دانند که تقدس آن با ذکر هر مرحله حرفه بر قداست و تبرک آن می‌افزاید و شاگرد باید اهلیت ورود به گروه جوان مردان و فتیان را داشته باشد؛ و سپس، پیمان نامه عیاری را در مراسمی ببذیرد و شد^۴ ببندد که کمر خود را در راه حرفه محکم بسته و در راه خدمت از خودگذشتگی لازم را دارد. جوان مردان به موازین اخلاقی مطابق با گفتمان و هنجارهای زمان خود متعهد می‌شوند؛ تا آبرو و قداست حرفه را - که پرده ناموس ایشان محسوب می‌شود - مبرانگه دارند و آن را گسترش دهند و در برگزاری آن مراسم، انسان‌های بزرگوار و پخته‌ای چون پیامبر که از چهار مرحله عارفانه «شریعت، طریقت، حقیقت و معرفت» به چهار رکن حرفه در همه کارها و امورات فتیان متکی بوده، بگذرند و به رستگاری برسند.

جوان مردان در همه فنون و حرفه‌های بازار با به کار بستن منش والای اخلاقی، مشتریان و خواهندگان را پاسخگو بودند و از این رهگذر زیربنای تمدن شرقی را - که نیازمند مهارت در فنون سنتی است - تشکیل می‌دهند. نیازهای جامعه سنتی با حرفه‌های بازار فتیان مرتفع و اخلاق مداری در سطح بازار و کسبه حکم فرما می‌شد. در اصناف بازار وفاداران به آیین جوان مردی کسانی بودند که به آیین فتوت وفادار بوده و در درون صنف خود تشکیلاتی ساخته بودند. با تکیه بر سلسله مراتب «تربیه، استاد، نقیب و شیخ» می‌توانستند از مراحل کسب تبحر در کار حرفه، صعود کنند؛ شاگردان از پایین‌ترین مرتبه، آرام آرام با راهنمایی استاد به کاردانی و در نهایت، به استادی در حرفه نائل شوند و با

پیران و شاگردان رسیده است. «آنچه در آن تردید نیست، این است که، اصل فتوت و منبع و مطلع آن، امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب است و تمام محاسن و آداب فتوت را از وی نقل می‌کنند و تمام بیوت و قبایل فتیان، خود را بدو منسوب می‌دارند و برادری جوان مردی را تقلیدی از برادری و برادرخواندگی آن حضرت با رسول اکرم (ص) می‌دانند و آن حضرت با وجود کمال جوان مردی و داشتن برتری‌های بسیار، حدود شرع را در هر حال و هر مرتبه رعایت می‌کرد» (محبوب، ۱۳۵۰: ۵۶). جوان مردان برای هر کار در حرفه و به کارگیری هر ابزار و مهارتی، ذکر مناسب یافته که در اجرای فعالیت حرفه‌ای باید ادا کنند و حرمت ابزار و حرفه را با تبرک و تقدس آن به انجام برسانند. یکی از ویژگی‌های این متون، کاربرد آموزشی آن است؛ چنان که گفته شد، پس از ورود شاگردان به صنف با به کار بستن فرامین و آموزه‌های پیر حرفه به لحاظ آموزشی به مهارت مورد نظر استادان خواهند رسید. این فتوت نامه‌ها مربوط به عیاران و جوان مردان قولی است. «در قرن هفتم، نجم الدین زکوب در فتوت نامه خود، اهل فتوت را به سه گروه تقسیم کرده است: سیفی، قولی، شربی. به گفته اوسیفیان در مجلس تشرف به فتوت، میان بندی^۳ از دوال و قولیان میان بندی از کرباس یا کتان و شربیان میان بندی از صوف بر میان می‌بستند. از این سخنان می‌توان دریافت که سیفیان همان عیاران و جوان مردان سپاهی بوده‌اند که، دوال بر کمر می‌بستند. جامه چرمین می‌پوشیدند. قولیان از پیشه‌وران و اهل بازار بودند که همچون عامه مردم جامه کرباسی می‌پوشیدند و شربیان جوان مردان صوفی بوده‌اند و جامه پشمینه بر تن می‌کردند» (افشاری و مدائینی، ۱۳۸۵: ۱۲). شناخت و پژوهش در فتوت نامه‌ها چگونگی تحول اجتماعی و فکری گروه‌های جوان مرد را روشن می‌کند و سیر تاریخی اصناف و صاحبان حرفه را نشان می‌دهد. «... گروه‌های قولی و شربی رساله‌هایی را تحریر کرده و از خود به جای گذاشته‌اند که «فتوت نامه» نامیده می‌شود. فتوت نامه‌ها بهترین مراجع برای شناخت فتوت است» (همان: ۱۳). فتوت نامه‌های جوان مردان قولی - که در راسته‌های بازار به حرفه و صنف خود می‌پرداختند - به مثابه اسناد فرهنگی عامیانه هستند که فتیان و عیاران را - که با راهزنی و قاطع طریق بودن روزگار می‌گذراندند - متحول و متمایل به فنون و حرف بازار کردند و آن‌ها با پیشه کردن کسب روزی

کسب اجازه‌نامه، خود صاحب حرفه‌ای مستقل گردند. در جمع حرفه‌ها و صنایع بازار، حرفه‌هایی بودند که اکنون، علاوه بر آن که در معنی کلی در زمره هنرهای سنتی و اصیل ایرانی اسلامی‌اند، در شمار هنرهای مدرن قرار دارند. از جمله این حرفه‌ها، حرفه خوش‌نویسی است؛ که گفتار پیش‌رو سعی در اثبات این دارد که، حرفه خوش‌نویسی هم از جمله حرفه‌های جوان‌مردان و فتیان بوده و آداب‌المشق‌ها نیز از دستورالعمل حکمی فتوت‌نگاری پیروی می‌کرده است. به عبارت دیگر، آداب‌المشق‌ها - که کامل‌ترین آن‌ها را می‌توان آداب‌المشق باباشاه اصفهانی^۵ قلمداد کرد - به عقیده نگارنده، خود نوعی فتوت‌نامه حکمی و صنفی برای خوش‌نویسان است که حاوی نکات آموزشی برای نوآموزان و شاگردان و راهنمای آموزشی بسیار کارگشا برای استادان است. هم‌چنین، می‌توان نکات اخلاقی بسیار دقیقی را برای تعادل خوش‌نویس در آن یافت، که با انعکاس آن در خط او، می‌تواند به صفا و شأن برسد و دارای حسن و کششی شود که نور چشم بینندگان را بیافزاید. «... هنرجو که در طلب خط خوش، قلم به دست می‌گیرد و نقش قلم خود، بر کاغذ می‌اندازد، باید هم‌چون نقش پرداخته خود، به راستی گرید و صفات حمیده پیشه‌کند. باباشاه اصفهانی، در آداب‌المشق خود، اعتدال رانها از انگشتان خطاطی برآمده می‌داند که خود را از کژی‌ها پیراسته باشد؛ و حاصل اعتدال اخلاقی خوش‌نویس، باعث جذابیت و تناسب در خطی می‌شود، که به دست او نگاشته می‌شود. باباشاه اصفهانی، بدخطی را حاصل بی‌اعتدالی روحی و داشتن صفات رذیله می‌داند و این، بخش معنوی و عرفانی خوش‌نویسی است که هنرمند را یاری می‌کند، تا به صفا و شأن روحی برسد. صفا و شأن برای خوش‌نویس آخرین مراحل ابعاد روحانی هنراست که جزو مهارت فنی قرار نمی‌گیرد؛ اما خوش‌نویس متصف به آن، گاه خطی می‌نگارد که بیننده از تماشای آن سیر نمی‌شود» (روان جو، ۱۳۹۴: ۵۸). از این رو، می‌توان آفات فرو افتادن و دست نیافتن به جذابیت خط و مکدر شدن نزد شاگردان و استادان را در این متون یافت. پس خوانش و بررسی متون آداب‌المشق‌ها در این مبحث بسیار راهگشا خواهد بود.

آداب‌المشق‌ها

از متون آدابی در فرهنگ ایرانی - که پیشینه آموزشی و تربیتی آن پررنگ است - می‌توان سیر معنوی و گسترش

اجتماعی اصناف و رشد حرفه را شناخت. از این رو، می‌توان به لحاظ تاریخی متون فتوت‌نامه را با متون ادب در ارتباط دانست و نیز سنخیت آن‌ها را از یک‌گونه دانست. «رساله‌ها و آداب‌المشق‌ها نتیجه تجربه‌ها، تقریرات و شروحاتی است که استادان بر این هنر شریف نوشته‌اند. در هر یک از رساله‌های آداب‌المشق و شیوه‌های کتابت، برای راهنمایی خطاطان نوحه و مبتدیان هنرجو نکاتی را زگونه یافت می‌شود، که حاصل سال‌ها خطاطی و کوشش هنری استادان در پرورش شاگردان، گوشه‌نشینی و مشق بی‌منت‌های آن‌هاست» (روان جو، ۱۳۹۴: ۵۳). در مجموع، آداب‌المشق‌ها یا آداب‌المشق‌هایی که از دستبرد روزگار در امان مانده و به دست ما رسیده و متن آن‌ها موجود است، شامل رساله‌هایی در بیان راه و رسم خوش‌نویس شدن و آداب آماده سازی ابزار و مصالح آن است، که بخشی از آن‌ها عبارتند از:

رساله آداب‌المشق باباشاه اصفهانی؛

رساله مداد الخطوط منسوب به میرعلی هروی؛

رساله صراط‌السطور سلطانعلی مشهدی؛

رساله رسم الخط مجنون رفیقی هروی؛

گلزار صفای صیرفی؛

رساله آداب‌المشق مجنون رفیقی هروی؛

رساله اصول و قواعد خطوط سته فتح‌اله سبزواری؛

رساله خط و سواد مجنون رفیقی هروی؛

رساله فوائد الخطوط درویش محمد بخاری؛

رساله ای کوتاه از سروده‌های محمد حسین عمادالکتاب؛

فصلی از کتاب «نفایس الفنون فی عرایس العیون» از علامه آملی؛

نوشتار کوتاهی در باب خوش‌نویسی در کتاب «راحه الصدور و آیه السرور» از راوندی.

در این رساله‌ها، چنان چه گفته شد، نکات آموزشی و فنون مهارتی برای خوش‌نویس شدن و اشتغال به این حرفه موبه موبه نظم یا تشریح داده شده است و حرفه خوش‌نویسی را از یک نظام و قانون منسجم برخوردار می‌نماید. برای آموزش چارچوب و راهکار منطقی و مشخصی که به دانش و تجربه تکیه دارد و به لحاظ آموزشی کاربردی بوده و به حواشی موضوع به لحاظ روانی مانند اخلاقیات، پشت‌کار و دیگر نکات ضروری برای حرفه توجه ویژه نشان می‌دهد. از میان رساله‌هایی که نام برده شد، به تحقیق کاربردی‌ترین آن‌ها «رساله آداب‌المشق باباشاه اصفهانی» است؛ چرا که

امامان می‌دانند و آن را هدیه‌ای از آسمان، نازل شده بر مومنان می‌دانند.

نسبت دادن حرفه خوش نویسی به اولیا و بزرگان در رساله صراط السطور سلطان علی مشهدی - که کاتب سلطانی بوده - ابداع و اختراع خط به مولی الموحیدین حضرت علی (ع) نسبت داده می‌شود.

«مرتضی اصل خط کوفی را

کرد پیدا و داد نشونما

وین خطوط دگر که استادان

وضع کردند هم از کوفی دان

واضعان که اسم‌شان درین بابست ابن مقله است و ابن بوایست

سند علم خط بحسن عمل

پس بود مرتضی علی زاول

زان که هم اوست در تمام علوم

علما را به علم امام عموم

وین همه علم‌ها امیر به حلم

کسب فرموده به از مدینه علم

هر که داند در مدینه علم

نقد و قتش شود خزینه علم» (مشهدی، ۱۳۷۳: ۱۸).

سلطان علی مشهدی برکت رزق و روزی خوش نویس از حرفه راهم فرموده امام علی (ع) می‌داند:

«دست در پاش او خزانه رزق

خامه او کلید خانه رزق» (همان: ۱۹).

میرعلی هروی هم در «رساله مداد الخطوط» ابداع

نیکونویسی خط را به حضرت علی (ع) نسبت می‌دهد. «...

و کسی که از همه نیکوتر نوشت حضرت شاه ولایت پناه

علی بن ابی طالب علیه السلام است» (مایل هروی، ۱۳۷۳:

۶). و پیش از آن، میرعلی هروی در رساله خود خوش نویسی

و کتابت را به حضرت آدم صفی (ع) و ادریس نبی (ع) منسوب

می‌داند. «بدان اول کسی که کتابت کرد آدم علیه السلام بود.

بعد از طوفان نوح علیه السلام، در زمان حضرت اسماعیل

علیه السلام خط عربی یافته‌اند و بعضی گویند که جناب

ادریس علی نبی نا و علیه السلام وضع آن را نهاد و مردمان

با فراست و کیاست در هر روزگاری در آن تصرف کرده‌اند و

تغییر داده‌اند و خط معقلی بیرون آورده‌اند و در قدیم، خط

معقلی معمول بوده و مجموع آن سطح است و اصلا دور ندارد

و بهترین خط معقلی آن است که، سواد و بیاض آن را تواند

به همه جوانب حرفه خوش نویسی نگاه جامعی افکنده و چیزی را مغفول نگذاشته است. در این رساله، نکات آموزشی بسیار دقیقی برای فراگیران و استادان به منظور آموزش شاگردان آمده است که می‌توان آن‌ها را برآیند متون پیش از خود دانست که از هر جهت خوش نویس را کفایت می‌کند. آن چه ضروری است، که خوش نویس مبتدی بیاموزد، در «آداب المشق باباشاه اصفهانی» به دو گروه تحصیلی و غیر تحصیلی تقسیم شده است: «بدان که اجزای خط بردو قسم است، تحصیلی و غیر تحصیلی؛ تحصیلی آن است که، کاتب را به ممارست و مداومت حاصل می‌باید کرد و پخته ساختن و غیر تحصیلی آن که، چون تحصیلی حاصل شود، آن نیز حاصل شود؛ اما تحصیلی و آن دوازده جزوست: «اول، ترکیب؛ دوم، کرسی؛ سوم، نسبت؛ چهارم، ضعف؛ پنجم، قوت؛ ششم، سطح؛ هفتم، دور؛ هشتم، صعود مجازی؛ نهم، نزول مجازی؛ دهم، اصول؛ یازدهم، صفا؛ دوازدهم، شأن» (اصفهانی، ۱۳۷۳: ۲۱۶). مواردی که باباشاه اصفهانی، آن را تحصیلی می‌داند که نزد استاد آموخته می‌شوند، آموزش‌هایی هستند که با تمرین و مشق به دست می‌آیند. پس، نیاز به استعداد، دقت و استمرار در تمرین دارند؛ تا به تدریج و آرام آرام حاصل آیند. هنگام به دست آوردن اجزای تحصیلی، بنا بر توان ذهنی شاگرد، مهارت‌های غیر تحصیلی نیز با مطالعه خطوط بزرگان خوش نویس و مشق قلمی حاصل می‌شود.

رساله «آداب المشق» در باب آموزش خوش نویسی به شاگردان شباهت بی نظیری به فتوت‌نامه‌های فتیان دارد؛ که نکات آموزشی را به تازه‌واردان گوشزد می‌نماید و بر توصیه‌های اخلاقی تأکید می‌کند. باباشاه اصفهانی، راه و روش ایجاد جذابیت در خط را در گروه به دست آوردن تعادل روانی و کسب صفات حمیده می‌داند. «بنا به آن چه در آداب المشق‌ها نقل شده است، اثر خوش نویسی آینه روحی خطاط است؛ و برای جذابیت، کشش و چشم‌نوازی خط، خوش نویس باید در تهذیب و پاک‌سازی درون و داشتن اعتدال در منش و رفتار تلاش کند. چرا که خوش نویس باید آن را که داراست، در کار پیاده کند و در خط کسی که به اعتدال روحی رسیده است، صفا و شأن وارد می‌شود» (روان جو، ۱۳۹۴: ۵۹).

آداب المشق‌ها را مانند متن فتوت‌نامه‌های حرفه خوش نویسی صادر شده از بزرگان و صالحان، پیامبران و

خواند و معقلی برای آن گویند که محل تعقل است» (همان).
 و در جایی دیگر، در مورد تبحو و استاد یاقوت مستعصمی
 و برتری بر این مقله شیرازی و این بواب را هر چند همان شیوه
 را پی گرفته، آن است که دست مبارک حضرت علی (ع)
 در کار بوده است که، «گویند که قلم ابن مقله و ابن بواب
 رحمه الله علیهما جزم بوده، بدین سبب، کتابت ایشان
 لطیف و نازک نیست؛ اما خواجه جمال الدین یاقوت
 علیه الرحمه، امیرالمومنین علی ابن ابی طالب علیه الصلوه و
 السلام را در خواب دید، فرمود که قلم را محرف قطع کرد؛ خط
 او صاف تر شد» (مایل هروی، ۱۳۷۳: ۸).

در «رساله خط و نقاشی» قطب الدین محمد قصه خوان
 نیز ابداع خط را به امیرالمومنین حضرت علی (ع) منسوب
 می‌دارد. «... ادیب دبستان کرامت و خطیب عذب البیان
 خطه امامت، سرلوحه دیباچه» و هدی کتابه» ایوان
 «انامدینه العلم و علی بابها» کلیم طور «سلونی قبل ان
 تفقدونی» صاحب سمو منزلت هارونی

شیر خدا شاه ولایت علی صیقلی شرک خفی و جلی
 که «علیکم بحسن الخط فانه من مفاتیح الرزق» بدین
 شغل کریم و صفت لازم التکریم جهد موفور و سعی مشکور
 به کار برده‌اند، و قبل از آن که خطوط متداوله بر روی کار آید
 و کارگاه عالم را چون این مرقع به جواهر خطوط و نقوش
 بدیعه بیارید، خطی که دیده اولوالابصار را سرمه وار به وحی
 الهی و اوامر و نواهی رسالت پناهی روشنایی می‌بخشد خط
 کوفی بود؛ و ارقام اقلام معجز نظام حضرت شاه ولایت پناه در
 میان است، که چشم جان راضیاء و لوح ضمیر را جلا کرامت
 می‌فرماید» (قصه خوان، ۱۳۷۳: ۱۵۵).

مجنون رفیقی هروی در قرن نهم هجری قمری در باب
 استادان و سرچنبانان خوش‌نویسی و انتساب این فن
 به مولای متقیان علی (ع) در رساله «آداب الخط» خود
 می‌نویسد:

«خط حسن از تو [رو] سفید است

قفل در رزق را کلید است

نوک قلمت که بر ورق بود

همچو سرد ذوالفقار شق است» (رفیقی هروی، ۱۳۷۳: ۱۷۹).

هم‌چنین، شباهت وثیق متن‌های خوش‌نویسی به
 فتوت‌نامه‌ها در این مبحث به خوبی تطبیق می‌یابد؛ به
 طوری که آغاز و ابداع خط نزد استاد فتح‌الله سبزواری در
 «رساله اصول و قواعد خطوط سته» پس از سیراساطیری

خط برای تقدس و تبرک به دست با کفایت حضرت علی (ع)
 به مرتبه بلوغ و کمال خود می‌رسد؛ و چندی پس از آن، برای
 استخراج خطوط شش‌گانه در زمان بنی‌عباس به خواب
 ابن مقله شیرازی می‌آید و او را در این باب ارشاد می‌نماید:
 «نقل است که اول کسی که اشکال و اسامی خط و حروف
 دانست و نوشت آدم صلی الله علیه السلام بود و معلم او
 حضرت عزت جل جلاله و عم نواله، چنان چه در کلام مجید
 ربانی و تنزیل عزیز سبحانی فرموده «و علم آدم الاسماء کلها».
 و بعضی گفته‌اند که، اول کسی که خط نوشت و حروف به
 یکدیگر ترکیب کرد، ادريس نبی بود علیه السلام، او بیست و
 هشت حرف از بیست و هشت منزل قمر استخراج کرد [...]»
 تا نوبت به حضرت بانصرت حضرت امیرالمومنین و امام
 متقین علی بن ابی طالب علیه السلام رسید و آن حضرت این
 طریقه به مرتبه کمال رسانیده، و هیچ آفریده مثل آن حضرت
 نتوانست نوشت؛ چه در زمان او و چه بعد او» (سبزواری،
 ۱۳۷۳: ۲۲۸-۲۲۹).

در غالب آداب المشق‌ها و متون آموزش خوش‌نویسی سنت بر
 آن بوده که، ابداع خط را به حضرت علی (ع) نسبت می‌دهند؛
 و مدعی‌اند که اولین خوش‌نویس هم حضرت ایشان بوده
 است. آن حضرت یا به خواب استاد خوش‌نویس آمده و
 یا خود آغازگر این فن شریف بوده است. از این رو، می‌توان
 شباهت انتساب حرفه‌های جوان مردان قولی در کف بازار
 را - که به نام امام اول شیعیان در بسیاری از فتوت‌نامه‌ها
 مرقوم گشته - در آداب المشق‌ها هم شاهد بود. از این
 لحاظ آداب المشق‌ها هم مانند فتوت‌نامه در انتساب خط
 به پیران، استادان، انبیاء و امامان و به ویژه، امام علی (ع)
 شباهت می‌یابند؛ و می‌توانند در دسته فتوت‌نامه‌ها قرار
 گیرند. در این اقدام، خوش‌نویسان و استادانی که به نگاشتن
 آداب المشق‌ها به هدف راهنمایی و هدایت شاگردان
 دست می‌یازیدند، از شیوه اصلی نگاشتن فتوت‌نامه پیروی
 می‌کردند.

جایگاه حضرت علی (ع) در فتوت‌نامه‌ها

از قرن ششم، که در متن فتوت‌نامه‌ها تمایلات شیعی
 نمایان‌تر بیان شد، علاوه بر اطلاق حرفه به انبیا و بزرگان،
 بیش‌تر انتساب حرفه‌ها به حضرت علی (ع) فزونی گرفت.
 سرچشمه جوان مری و آیین جوانمردی در فتوت‌نامه‌ها
 حضرت علی (ع) است. او که با پیامبر برادر شد و عقد اخوت
 بست. «در خبر است که پیغامبر علیه الصلوه و السلام روزی

مثال، می‌توان گفت از بغداد راهی به مکه می‌رود؛ راه دیگر به سوریه، سه دیگر به رم و چهارم، به سوی آذربایجان. مسافر بیگانه‌ای به این چهارراه می‌رسد و می‌خواهد یکی از این راه‌ها را برگزیند. نگاهش به بیابان می‌افتد، راه‌های مختلفی در آن می‌بیند؛ اما نشانه‌های در کار نیست. از دور که نشانه راه را می‌بیند، با شادمانی به آن نزدیک می‌شود؛ در می‌یابد که در آن نشانه‌ها نوشته‌اند: این، راه کعبه است؛ آن یکی، راه غرب و عراق، آن دیگری، راه شمال و چهارمی، راه روم. مسافر یکی از راه‌ها را مشتاقانه در پیش می‌گیرد. این انتخاب میسر نمی‌شود؛ مگر به یاری استاد فتوت که در چهارراه ایستاده و هدایت می‌کند (کرین، ۱۳۶۳: ۵۲-۵۳). در فتوت‌نامه چیت‌سازان نیز جایگاه استاد، راهنما و هدایت‌گر شاگردان محسوب می‌شود. چنان که هانری کرین در باب جایگاه استاد می‌گوید: استاد در کار آموزش، مانند شبان و شاگردان مثل گوسفندند. هم‌در تقدس و بزرگداشت حرفه و جایگاه استادان در فتوت‌نامه «چیت‌سازی» چنین می‌نویسد: «اما بدان که این کار (چیت‌سازی) سرور کارهای جهان است. استادان باید که به هر کس نیاموزند؛ الا کسی که با ادب باشد، و خدمت کرده باشد و با همکار خصومت نکند و از کار شکایت نکند» (کرین، ۱۳۶۳: ۹۴). استادان نگاهدار اعتبار حرفه و راهنمای شاگردانی هستند که آینده حرفه را به دست خواهند گرفت و کیفیت حرفه و خدمات ارائه شده توسط صنف را به دست دارند. استاد به شاگردان پس از اتمام آموزش‌ها به خاطر کسب مهارت لازم در صنف «اجازه‌نامه» اعطا می‌کند؛ تا در توسعه و گسترش حرفه، حق خود را ادا کرده باشد. همین نقش را برای استاد در صنف خوش‌نویسان نیز می‌توان مشاهده کرد.

جایگاه استاد در آداب المشق

آداب المشق‌ها و رساله‌های آموزشی پر است از حرمت و احترام استاد - که فراگیری این فن شریف بدون حضور استاد، به سرانجام نمی‌رسد - و نکاتی هست که تنها با ملازمت و شاگردی کردن در سنت آموزش استاد - شاگردی می‌توان فرا گرفت؛ و تجربیاتی را شامل می‌شود که حاصل سال‌ها سعی و خطای استادان است که به بار نشسته، استاد نیز در سلسله سنت استاد - شاگردی از سلسله استادان پیشین آموخته و شاگرد باید با تواضع از محضر استاد بیاموزد. «و بیاید دانست که کمال خط به سه امر حاصل شود: اول، تعلیم استاد، دوم،

[...] فرمود که یا علی «انت فتی هذه الامه» تو جوان مرد این امتی. بعد از آن قدحی آب و قدری نمک خواست؛ سلمان فارسی آن را حاضر کرد. رسول علیه الصلوه والسلام. کافی نمک برداشت و گفت: «هذه الطریقه» و دروی افکند و کافی دیگر برداشت و گفت: «هذه الحقیقه» و درو انداخت و به علی داد؛ تا قدری باز خورد و گفت: «انت رفیقی و أنا رفیق جبرئیل و جبرئیل رفیق الله تعالی»؛ و بعد از آن سلمان را فرمود تا رفیق علی شد و قدح از دست او باز خورد و خذیفه را فرمود تا رفیق سلمان شد و قدح از دست سلمان باز خورد. بعد از آن زیر جامه خود بر علی پوشاند و میان او در بست و فرمود که «اکملک یا علی»، یعنی تو را تکمیل می‌کنم، و مأخذ واصل این طریقت این حدیث است» (کاشانی، ۱۳۶۹: ۲۳۰-۲۳۱). در غالب فتوت‌نامه‌ها سر سلسله عارفان امیرالمومنین علی (ع) است که به ویژگی تمایلات شیعی این متون ارجاع می‌یابد. از دیدگاه آیین جوانمردی، رسالت پیامبران از عصر ابراهیم همانند خدمت عیاری است؛ یعنی حضرت ابراهیم نمونه فتی و امام علی (ع) نمونه و سرمشق کامل جوان مردان است.

جایگاه استاد در فتوت‌نامه

نقش استاد در متن فتوت‌نامه‌ها، یکی از مهم‌ترین ارکان حرفه و صنف محسوب می‌شود که گردش کار صنف به مرکزیت او انجام می‌پذیرد و شاگردان از او می‌آموزند؛ شیخ و نقیب هم در ارتباط نزدیک با او هستند؛ تا روال کار به درستی و کیفیت لازم صورت پذیرد. هیچ حرفه و صنعتی در آیین فتوت بدون استاد به سرانجام نمی‌رسد؛ طوری که نبض هر حرفه در سینه استاد می‌زند و حیات حرفه به استاد بسته است. در رساله خیابازان، در باب نقش و اهمیت استاد آمده است: «بر جمیع کاسبان و خرقة داران واجب و لازم است که سند و اسباب سررشته کار خود را نیکو معلوم کنند و استاد و پیر بگیرند و شرط خدمت به جای آورند» (افشاری و مدائنی، ۱۳۸۵: ۱۶۰).

در باب جایگاه استاد در آیین فتوت در فتوت‌نامه دوم شهاب‌الدین عمر سهروردی در جایگاه راهنما و مرشد شاگردان سرگردان در چهارراه ایستاده است تا خود را وقف نوآموزان و صنف کنند. «تمثیل چهارراه فتوت در چهارراه شریعت (قانون دینی مطلق) طریقت راه عرفانی، حقیقت معنوی و معرفت یا علم شناسایی این حقیقت است. برای

صفای باطن، سیم کثرت مشق» (سبزواری، ۱۳۷۳: ۲۳۲). که در سنت آموزش استاد-شاگردی جوان مردان نیز این گونه است. در سنت آموزش استاد-شاگردی سر حلقه سرمشق‌ها و آغاز تعالیم و ایجاد انگیزه برای جذبه‌های شاهد خط در ذهن شاگردان چنان که در آداب المشق‌ها ذکر شده، استاد است. استاد اول مولای متقیان حضرت علی (ع) بوده است و کار به استادان دیگر چون ابن مقله، ابن بواب، جمال الدین یاقوت مستعصمی و دیگر استادان رسیده است؛ که آن‌ها خود شورها و جذبه‌ها در شاگردان ایجاد کرده‌اند؛ که سراز پانشناسند و با تمام توان در پیش برد و ممارست برای کسب مهارت در این هنر بکوشند. میرعلی هروی، خداوند را استاد خوش‌نویسی و خدای کاتب لوح و قلم می‌داند و شاگردی او را فیض نازل شده به شاگرد مکتب او می‌شمرد. اوست که عذار زیبای خط را به چشم مشتاقان خطه خط پرشور و حال می‌گرداند. «حمد و سپاس مراد استادی را که کاتب لوح و قلم بی‌چون و حافظ ن و القلم و ما یسطرون است؛ خوش‌نویسی که سرخط نوخطان قلم در کلک صنعش اول ما خلق الله قلم است. معلمی که سبق سواد خوانان مکتب خانه علمش علم الانسان بالقلم ما یعلم فرد:

استاد ازل کین خط مشکین رقم اوست
یارب چه رقم‌های عجب در قلم اوست

[...] خطاطی که ورقه گلگونه لیلی صفتان را به خط و سواد خال و خط محلل و مخطط ساخت و مجنون و شان سودایی نامه سیاه را به عشق آن سواد در خط انداخت. شعر:

[...] کلک استاد ازل زین پنج حرف

صدالم بر روی جان من نهاد» (هروی، ۱۳۷۳: ۳).

شاگردی در محضر استاد، بنا به سنت آموزش خوش‌نویسی در متون آداب المشق‌ها بر سه گونه مشق نظری، قلمی و خیالی به سرانجام می‌رسد و استاد آرام آرام آنچه که شاگرد نیاز دارد به او می‌آموزد. «بدان که مشق بر سه قسم است: نظری و قلمی و خیالی» (اصفهانی، ۱۳۷۳: ۲۱۸). شاگرد در مشق نظری به شکل و پیکره خط و چگونگی ایجاد آن با نگاه کردن به خطوط استاد و هم‌چنین، در کارگاه با دیدن دست استاد می‌آموزد و با مشق عملی، یعنی سرمشق گرفتن از استاد و قلمی کردن آن به‌طور ملموس و کارکردی وارد عرصه تجربه کارکردی خوش‌نویسی می‌شود؛ و در نهایت، با تجربه مشق خیالی برای ایجاد ترکیب حروف برای نوشتن کلمات و در ترکیب نوشتن واژه‌ها برای ایجاد ترکیب جمله و جملات

و ترکیب و آرایش صفحه، تلاش می‌کند تا همه فوت و فن هنر خوش‌نویسی را فرا بگیرد؛ و نقش استاد در همه این عرصه‌ها، هدایت شاگرد است. «... و هر زمان که متعلم و شاگرد را قربت استاد دست داد، باید که نظر بر حرکات [دست] و قلم گردش او گمارد؛ تا معرفت مقامات قطع و وصل و تأخیر و توقف و سرعت و انتقال و صعود و نزول و تشمیر و ارسال، چنانچه به قوت فکری ملکه کرده باشد» (سراج شیرازی، ۱۳۷۶: ۱۰۴-۱۰۵).

شاگرد بدون تعلیم استاد با خامی و ناآزمودگی و آموزه‌های پراکنده راه به جایی نمی‌برد؛ و نقش استاد در آموختن هنر ظریف و پرنکته خط به شاگرد به سان میان‌بر است؛ تا استاد، خالصانه آنچه نیاز آموزشی شاگرد می‌داند به او یاد دهد. استوانه مستحکم آموزش سنتی خوش‌نویسی، استاد است و مسوولیت آموزش و برنامه‌ریزی تعالیم و طبقه بندی پلکانی دروس به عهده استاد است و شاگرد با تکیه به کاردانی و تجربه ارزشمند استاد می‌تواند ترقی کند.

«زیرا که تا استاد تعلیم ندهد و نگوید، هیچ درک آن به آسانی به حصول نپیوندد و لهذا، گفته‌اند که:

هیچ کس از پیش خود چیزی نشد

هیچ آهن خنجر تیزی نشد

پس به تعلیم استاد موقوف باشد:

تا نگوید معلمت به زبان

نتوانی نوشتن آسان

[شرح دانستنش زبیش و زکم]

قلمی باشد و زبانی هم

معتبر لیک تو زبانی دان

تا شود جمله مشکلت آسان» (مایل هروی، ۱۳۷۳: ۳۳۸-۳۳۹).

استاد به منزله مراد برای شاگرد در آموزش سنتی محسوب می‌شود؛ و اوست که زمام امور کارگاه و شاگردان را در دست دارد. و از ارکان مهم صنف محسوب می‌شود. «در ترحیب و تعظیم استاد هیچ دقیقه‌ای از دقائق شرعی و عقلی مهمل نگذارد و از مضمون غافل نماند تا او را در خدمت استاد محل تقرب و مباسطت حاصل شود.

شبان وادی ایمن گهی رسد به مراد

که چند سال به جان خدمت شعیب کند

نظر بر حرکات و قلم گردش استاد کند و در استکمال و استحضر احوال خوش‌نویسی تقاعد و اهمال جایز نشمرده که:

داشت و خوش نویسان نیز هر کدام در صورت تبحر در نگارش اشکال متنوع خوش نویسی حرفه‌ای، استاد، کارآموده و زبانزد جامعه هنری بودند. بیش تر مشتریان قطعات خوش نویسی صاحب منصبان، درباریان و شاهزادگان بودند.

نتیجه‌گیری

نتیجه‌ای که این مقاله می‌تواند با تحلیل و بررسی متون فتوت‌نامه جوانمردان و آداب‌المشوق خوش نویسان بیان کند، این است که، خوش نویسی نیز مانند حرفه‌های بازار فرصتی شغلی محسوب می‌شد، که به صاحبان این حرفه اجازه کسب درآمد حلال می‌داد؛ و هنرمند خوش نویس به عنوان یک صاحب صنعت در جامعه سنتی با جایگاه عقلی و منطقی و اجتماعی زندگی می‌کرد. در جدولی که در زیر ارائه شده شباهت‌های مفهومی و تفاوت‌های شکلی متون بررسی شده است.

والایی جایگاه خوش نویسی نزد ایرانیان خود گواه و گویای آن است که نقش استاد در آموزش خوش نویسی، استاد و پیر خردمند است در آیین فتوت، که به عنوان راهنما و هدایت‌گر محسوب می‌شود؛ و حرفه به اعتبار کیفیت آموزه‌های استاد دوام خواهد داشت. علاوه بر آن، سرچشمه این فنون و هنرها، مانند آداب‌المشوق‌ها و فتوت‌نامه‌ها در انتساب خط به پیران، استادان، انبیا و امامان و به ویژه امام علی (ع) شباهت کامل می‌یابند. در مورد خوش نویسی که از هنرهای ظریف محسوب می‌شود و نیز ارتباط تنگاتنگ با هنرهای تجسمی و هم‌نوایی آن با ادبیات درخشان فارسی باعث غلبه و جه فرهنگی بر وجه صنعتی آن شده است. در این فضا هنرمندان خوش نویس با عنایت به کسب ملکات اخلاقی برای حصول تعادل روحی و بازتاب آن در خط، افرادی فرهیخته و خردمند پرورش می‌یافتند. باری با توجه به تمایل دودسته خوش نویس و کاتب^۷ در این هنر شریف، قالب‌های مرسوم قطعه، چلیپا، کتیبه‌نگاری، سیاه‌مشق و قطعات ترکیبی بیش‌ترین خواهان را داشته‌اند و مورد اقبال هنرمندان و مخاطبان بوده است. خوش نویسان نیز با اشتیاق به طبع‌آزمایی و کسب تجربه در این قالب‌ها تمایل داشته‌اند.

در مذهب طریقت خامی نشان کفر است

آری طریق دولت چالاکی است و چستی

حرکات به ترتیب و آهستگی و صبر جمیل باشد» (سراج شیرازی، ۱۳۷۶: ۱۰۳).

نقش شاگرد با تواضع به استاد و شکیبایی و صبر بر سختی‌های مشق، تا در خور آموختن باشد، همراه با انجام تکالیف با انگیزه و اشتیاق است، تا شوق او در یادگیری این هنر شریف به سرانجام برسد.

صنف خوش نویسان

خوش نویسان در صنف خود به دو گروه کلی کاتبان و خوش نویسان تقسیم می‌شدند. کاتبان چنان که از نامشان برمی‌آید، نیکو نویسانی هستند که کار کتابت و نسخه برداری از متون را به عهده داشتند و یا فرامین همایونی، سفرنامه‌ها، تاریخ دربار و شرح جنگ‌ها، سرگذشت شاهان و شاهزادگان را می‌نویساده‌اند. در کتابت متون علمی، تاریخی، ادبی و عرفانی سرعت نویسنده و کاتب و خوانایی و متونی که حاصل کار کتابت قرار می‌گرفت، از مهم‌ترین مسایل بوده است و پس از آن، زیبایی خط و نظم متن، یعنی صفحه‌آرایی متونی که نگارش می‌شد، هدف استنساخ بود. از این رو، برخی از کاتبان خوش نویس را -که کاتب‌السلطان، سلطانعلی مشهدی از زمره آنان است- نمی‌توان با خوش نویسان قیاس کرد؛ زیرا که نتیجه نهایی کار آنان به دو گونه بوده است.

«البته ارزش رساله صراط‌السطور [سلطانعلی مشهدی] و تاثیر آن در خوش نویسان پس از او، بیش از کتابت او بوده است؛ و عبار خط او را نمی‌توان در مرتبه میرعلی هروی حتی علیرضای عباسی دانست؛ چرا که [سلطانعلی مشهدی] بیش تر کاتب بوده تا خوش نویس... به خط سلطانعلی چند کتیبه، بیش از سی کتاب (دیوان) و صدها قطعه باقی مانده است» (قلیچ‌خانی، ۱۳۷۳: ۱۶). در حرفه خوش نویسان معمولاً در چند قالب کار ارائه می‌گردید؛ الف) قالب قطعه، شامل سطر نویسی آموزشی، تزئینی و انواع سرمشق‌ها؛ ب) قالب چلیپا؛ ج) قالب سیاه‌مشق؛ د) قالب کتیبه؛ ه) قالب اجازه؛ و) قالب ترکیبی، شامل شکل‌های متنوعی از جنگ‌ها، مرقع‌ها و کتابچه‌ها بودند که خواستاران مشتاق خود را

جدول مقایسه ویژگی‌های فتوت‌نامه و آداب‌المشقق در شباهت‌ها و تفاوت‌ها (ماخذ: نگارنده)

آداب‌المشقق	فتوت‌نامه
آداب‌المشقق‌ها یا آداب‌الخط‌ها متونی تخصصی برای خوش‌نویسان هستند که در آن‌ها از چگونگی آموزش فنون خوش‌نویسی برای استادان و شاگردان سخن رفته است.	فتوت‌نامه‌ها متونی عامیانه هستند که در آن‌ها از حکایت‌ها، مثل‌ها و اصطلاحات عامیانه به‌کار برده شده است.
سر مخفی کردن از اغیار و گزینش شاگرد با اهلیت	سر مخفی کردن از اغیار و گزینش شاگرد با اهلیت
آداب‌المشقق‌ها متونی سرشار از نکات آموزشی و جدی برای شناخت یک حرفه‌ای دقیق و ظریف هستند.	متن فتوت‌نامه‌ها با لحن پرسش و پاسخ خطاب به شاگرد بیان شده است و کاربرد آموزشی و آگاهی‌بخشی دارد.
آداب‌المشقق از متون آدابی است که جنبه آموزشی دارد.	فتوت‌نامه از متون آدابی است که جنبه آموزشی دارد.
خوش‌نویسی حرفه شریف و مقدسی قلمداد می‌شود که حرمت خود را از کتابت وحی به‌دست آورده است.	برای گرامی‌داشت حرفه، آن‌ها را منسوب به انبیاء و اولیاء و فرورستاده شده از آسمان می‌دانستند.
شناخت ابزار خوش‌نویسی، به کارگیری آن در حرفه خطاطی همراه با پیشه کردن اخلاق پسندیده توصیه می‌شد.	شناخت ابزار، به کارگیری آن و آموزش‌های گوناگون در حرفه همراه با ذکر انجام می‌شد.
هدف حرفه خوش‌نویسان در راسته بازار و دربار شاهان خدمت به فرهنگ و کسب روزی حلال است.	هدف حرفه جوان مردان در راسته بازار خدمت به خلق خدا و کسب روزی حلال است.
خوش‌نویسان چهار مرحله آموزش شاگرد شامل مراحل «مبتدی، خوش، عالی و ممتاز» را طی می‌کنند.	مراحل آموزش و تربیت شاگردان مانند مقاصد معنوی شامل چهار مرحله بر اساس مراتب «تربیه، استاد، نقیب و شیخ» بود.
جایگاه شاگرد و ورودش به حرفه خوش‌نویسی با گزینش همراه است.	جایگاه شاگرد و ورودش به حرفه با گزینش همراه است.
جایگاه استاد به معنای حرمت نهادن به حرفه است.	جایگاه استاد به معنای حرمت نهادن به حرفه است.
استاد پس از اتمام آموزش و تربیت شاگرد به او «اجازه‌نامه» می‌دهد.	استاد پس از اتمام آموزش و تربیت شاگرد به او «اجازه‌نامه» می‌دهد.

پی‌نوشت

۱. قابوس‌نامه: عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار از پادشاهان آل زیار بود. او کتاب قابوس‌نامه، را به‌عنوان پندنامه‌ای برای فرزندش گیلانشاه نگاشته است. عنصرالمعالی خود فردی اخلاق‌مدار و پرهیزگاری بود که با ساده دلی و صمیمیت از تجربه‌های جوانی خود در قالب نصایح به فرزند خود بیان می‌کند. کتاب قابوس‌نامه، کتابی است که هدف تعلیم و تربیت را در قرن پنجم هجری آشکار می‌کند. نویسنده در این کتاب در باب عیاران جوانمرد و آیین آن‌ها برگرفته از پندنامه‌های کهن سخن گفته است.
۲. خلیفه ناصرالدین‌الله: در سال ۵۷۸ ه.ق. / ۱۱۸۰ م. ناصرالدین‌الله خلیفه عباسی که خبزلشکرکشی مغول را به بغداد و سرحدات حکومت خود شنیده بود، به آیین فتوت‌گروید و کسوت فتوت پوشید.
۳. میان‌بند: شال، کمربند، آیین میان‌بندی گستی هنوز در دین زرتشتی به هنگام به تکلیف رسیدن جوانان اجرامی‌گردد.
۴. شد: شال، آیین شد بستن، به آیینی گفته می‌شود که شاگردان در آن مراسم به صنف فتوت وارد می‌شوند.
۵. باباشاه اصفهانی: از خوش‌نویسان معاصر شاه عباس صفوی و از معروف‌ترین خوش‌نویسان (نستعلیق‌نویسان) سده دهم بوده است که رساله آداب‌المشقق به نام خود دارد. به استناد اسکندر منشی مولف «تاریخ عالم‌آرای عباسی» او را از بزرگ‌ترین استادان نستعلیق‌زمان شاه طهماسب صفوی بوده است
۶. تشمیر: صعود مجازی را شمره و تشمیر نیز می‌گویند.
۷. امروزه در اثر گسترش صنعت چاپ و نایاب شدن نسخه‌های دست‌نویس سفارش کار کتابت به ندرت یافت می‌شود.

منابع

- اصفهانی، باباشاه (۱۳۷۳). *رساله آداب‌المشقق در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، به اهتمام حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: روزنه.
- افشاری، مهران و مدائینی، مهدی (۱۳۸۵). *چهارده رساله در باب فتوت واصناف*، تهران: چشمه.
- خان محمدی، علی‌اکبر (۱۳۹۱). «فتوت‌نامه معماران و بنایان»، ص ۲۰، دوره ۲۲، شماره ۲.
- رفیقی‌هروی، مجنون (۱۳۷۳). *رساله آداب‌الخط در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، به اهتمام حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: روزنه.
- روان‌جو، احد (۱۳۹۴). «آموزش خوشنویسی، به‌مثابه نسخه کامل آموزش سنتی هنر»، هنرهای تجسمی (هنرهای زیبا)، دوره ۲۰، شماره ۲، ۵۱-۶۲.
- سبزواری، فتح‌الله (۱۳۷۳). *رساله اصول وقواعد خطوط سته در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*، به اهتمام حمیدرضا قلیچ‌خانی، تهران: روزنه.

- سراج شیرازی، یعقوب بن حسن (۱۳۷۶). *تحفه المحبین*. تهران: میراث مکتوب.
- سمسار، محمد حسن (۱۳۶۳). *مدخل آداب المشق*. تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- شیمیل، آن ماری (۱۳۶۸). *خوشنویسی و فرهنگ اسلامی*. ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی.
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۶۹). *تحفه الاخوان فی خصایص الفتنیان*. تصحیح سید محمد دامادی، تهران: علمی و فرهنگی.
- کربن، هانری (۱۳۶۳). *آیین جوانمردی*. ترجمه احسان نراقی، تهران: نو.
- قسه خوان، قطب الدین محمد (۱۳۷۳). *رساله خط و نقاشی در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*. به اهتمام حمیدرضا قلیچ خانی، تهران: روزنه.
- قلیچ خانی، حمیدرضا (۱۳۷۳). *رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*. تهران: روزنه.
- قیومی، مهرداد (۱۳۸۶). «آداب صناعات: آداب نامه های مشق در مقام منابع تاریخ هنر ایران»، گلستان هنر، شماره ۱۰، ۵-۱۷.
- محبوب، محمد جعفر (۱۳۵۰). *مقدمه فتوت نامه سلطانی*. به اهتمام محمد جعفر محبوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- مشهدی، سلطانعلی (۱۳۷۳). *صراط السطور در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*. به اهتمام حمیدرضا قلیچ خانی، تهران: روزنه.
- واعظ کاشفی، حسین (۱۳۵۰). *فتوت نامه سلطانی*. به اهتمام محمد جعفر محبوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- وشمگیر، امیر عنصر المعالی کیکاوس بن اسکندر بن قابوس (۱۳۹۰). *قابوسنامه*. به کوشش غلامحسین یوسفی، چ. هفدهم، تهران: علمی فرهنگی.
- هروی، میرعلی (۱۳۷۳). *رساله ممداد الخطور در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته*. به اهتمام حمیدرضا قلیچ خانی، تهران: روزنه.

Adab-ol-mashghs as Calligraphers' Fotovat-nameh

Abstract:

Fotovat-namehs are slangy inscriptions that chivalrous people from different classes of Bazaar wrote to use in favor of their professions. These writings value a certain occupation, showing the holy side of it, praising the good deeds and focusing on teaching the traditional culture, and spreading the acknowledgment. In the case of Fotovat-nameh and Adab-ol-mashgh, masters tried to be trustworthy to the profession so they interviewed the pupils before teaching them. They teach the basics and the relation between master and the pupil to the beginners. It is a source for aesthetics, foundation, and details of calligraphy. Writing these inscriptions started at Timurids and ended in Safavid historical era, have had a huge impact on calligraphers' knowledge about their profession. The most important part of it is Baba-shah-e-isfahani's adab-ol-mashgh that has all the components that "literature" should have had. Chivalry can be researched by exploring through the Fotovat-nameh and knowing the generosity and culture. These kinds of scripts are called "literature". Adab-ol-mashgh is just like Fotovat-nameh, it sets the connection between the guild on the inside and the costumers on the outside and surely the right manners and behaviors between them. In this article, we consider Adab-ol-mashgh, as the Fotovat-nameh of the calligraphy, since it contains the condition of the guild, the relation between master and the pupil, the master's position, the guild's dignity, principles, and the span of the profession, the same thing that Fotovat-namehs did with chivalrous cultures. This article will show the complete accordance between Adab-ol-mashgh and Fotovat-nameh and shows the innocent side of calligraphy while being in the business world and the bazaar as a tool. The explanation of chivalrous people from Ghaboos-ebn-voshmgir shows the common culture back in the days; when chivalry was based on their behavior in every class of the community and they followed an instance to always be pure. Ayaran were the people who spent their whole lives developing and promoting Fotovat-nameh, even if they had jobs it would've been chivalry related. From what's recalled about the Ayari culture in fairytales and legends about their bravery (like Ya'qub-layth) it's like they fought just to spread the word and chivalry was the main goal of their lives. Here we're going to look at Henry Corbin's writings (1984) that shows the godly side of chivalry. He did an analytical introduction about chivalry, he explained the "chivalry movements" to be "mystical conducts" and named "chivalry" the "mystical knights" that do major movements and they have a strong relation with Islam's Shi'a religion, he found it similar to Europe's renaissance courses. This article is an effort in the cognition of chivalry taking chivalrous actions and deeds into consideration by researching and analyzing the history of chivalry licenses and adapting it to the Adab-ol-mashgh educational context. Fotovat-nameh and its contents are authentic Adab-ol-mashghs with calligraphy studies so it is calligraphers Fotovat-nameh and it has the same impact on calligraphy that Fotovat-nameh had on the traditional cultures. The behavioral and cultural context has had the same impact on eastern Asia as well. Guiding students how to learn from the master, guidelines, and contexts covering different grounds of learning to use different materials and getting more experienced along the way, these contexts are called "literature" or "etiquettes" you can find lectures about using certain kinds of tools and the way that papers are supposed to be and other el-

Document Type:

Original/Research/Regular Article

Receive Date: 20 July 2019

Accept Date: 05 September 2020

Ahad Ravanjoo

(Corresponding Author)

Assistant Professor, Shahid Chamran University of Ahvaz.

Email:

ravanjoo.ahmad@gmail.com

ements that would help a student to start their journey, etc. This research has been done by a qualitative method and by the method of library study and reviewing historical texts. Its purpose is to clarify the hidden angles of this class of market professions in order to clarify their social status as a class of gentlemen who are culturally considered intellectuals of the market professions. Gentlemen who adhered to all the norms and customs of the ritual of Fotovat, in addition, had the benefit of aesthetics and traditional art, the study of which is very important for the people of art.

Keywords: Fotovat-nameh, Chivalry, Adab-ol-mashgh, Calligraphy, Generosity

References:

- Afshari, M.; Madaini, M. (2006). *Fourteen Treatises on Fotovat and Guild*. Tehran: Cheshmeh.
- Corbin, H. (1985). *The Rite of Chivalry*. (E. Naraghi, Trans.). Tehran: Now.
- Ghese Khan, Q. M. (1995). *Calligraphy and Painting in Essays on Calligraphy and Related Arts*. (H. R. Ghelichkhani, Compiled). Tehran: Rozaneh.
- Heravi, M. A. (1995). *The Treatise of Qalam in Treatises on Calligraphy and Related Arts*, (H. R. Ghelichkhani, compiled). Tehran: Rozaneh.
- Isfahani, B. (1995) *Treatise on the Etiquette of Manners in Treatises on Calligraphy and Related Arts*. (H. R. Ghelichkhani, Compiled). Tehran: Rozaneh.
- Kashani, A. (1991). *the Gift of the Brothers in the Characteristics of the Fatah*. (S. M. Damadi. Ed.). Tehran: Elmi Farhangi.
- Mahjoub, M. J. (1972). *Introduction to Soltani Fotovat*. (M. J. Mahjoub, Compiled.). Tehran: Bonyad-e Farhangi.
- Mashhadi, S. (1995). *Sarat Al-Satour in Treatises on Calligraphy and Related Arts*. (H. R. Ghelichkhani, Compiled.). Tehran: Rozaneh.
- Rafiqi Heravi, M. (1995) *Treatise on Calligraphy in Treatises on Calligraphy and Related Arts*. (H. R. Ghelichkhani, Compiled.). Tehran: Rozaneh.
- Ravanjoo, A. (2015). *Calligraphy Education as a Visual Arts Education*. *Honarha-ye Tajasomi*, 20(2), 51-62.
- Sabzevari, F. (1995). *Treatise on the Principles and Rules of Solid Line in Treatises on Calligraphy and Related Arts*. (H. R. Ghelichkhani, Compiled.). Tehran: Rozaneh.
- Semsar, M. H. (1985) *Entrance to Al-Mashq Etiquette*. Tehran: Bonyade-e Daneshname Negari.
- Seraj Shirazi, Y. I. H. (1998). *The Gift of Lovers*. Tehran: Miras-e Maktoub.
- Shimel, A. M. (1989). *Islamic Calligraphy and Culture*. (A. Azad, Trans.). Mashhad: Astan Quds-e Razavi.
- Qayyumi, M. (2007). *Article on Iranian Art Etiquette: Exercise Etiquette as a Source of History*. Tehran: Golestan-e Honar, (10), 5-17.
- Qelichkhani, H. R. (1995). *Essays in Calligraphy and Related Arts*. Tehran: Rozaneh.
- Vaez Kashfehi, H. (1972). *Soltani Fotovat-nameh*. (M. J. Mahjoub, Compiled.). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran.
- Voshmagir, A.A. (2011). *Qaboosnameh*. (Gh. H. Yousefi, Compiled.). Tehran: Elmi Farhangi.